

Якаў РЫЕР

Да сучаснага разумення паняцця "феадалізм"

Нягледзячы на тое, што многія тэрміны і паняцці ўжо стала замацаваліся ў гістарыяграфіі, з развіццём гістарычнай навукі сярод даследчыкаў часам разгортваюцца дыскусіі наконт разумення гэтых паняццяў, адпаведнага сучаснаму ўзроўню развіцця навукі. Адным з паняццяў, якое падверглася пераацэнцы ў постсавецкі час, з'яўляецца паняцце "феадалізм".

Як вядома, у гістарыяграфіі ўтварэнне варварскіх дзяржаў цесна звязваецца са станаўленнем новага грамадскага ладу — **феадалізму**. Стаўленне да гэтай гістарычнай з'явы, таксама як і да тэрміна, што яе абазначае, сярод гісторыкаў неадназначнае. Нагадаем, што ў савецкія часы пад **феадалізмам** разумелася *грамадска-эканамічная фармацыя, асновай вытворчых адносін якой з'яўляецца уласнасць гаспадара — феадала — на зямлю і няпоўная яго ўласнасць на залежнага селяніна*. Але, як высветлілася, гэтае вызначэнне ахоплівае далёка не ўсе бакі феадальнага грамадства, бо канцэнтруе ўвагу толькі на адносіны вытворчасці. У постсавецкі час канцэптuallyная пэўнасць савецкай гістарыяграфіі адышла ў мінулае. Аднак звычка карыстацца старой тэрміналогіяй без прывядзення тлумачэнняў захавалася. Каб пазбегнуць блытаніны, неабходна прадстаўляць аўтарскія трактоўкі распаўсюджаных, але, як выяўляецца, па-рознаму трактованых паняццяў.

Аб семантыцы тэрміна феадалізм пісаў нядаўна расійскі даследчык І.У.Дуброўскі, які адзначыў яго ўзнікненне каля 1000 г. са словаў "feu" ці "fiet": *"Около 1000 г. под феодем все чаще понимаются именно земельные пожалования"*. У такой якасці феоды распаўсюдзіліся з XI ст. у царкоўным землеўладанні, а з XII—XII стст. як умоўныя наданні і сярод дваран¹. Ужыванне тэрміна, аднесенага ў XVIII ст. да заходнееўрапейскага Сярэднявекі, стала ўжо агульным месцам шматлікіх прац і, здавалася б, не патрабуе спецыяльнага тлумачэння. Аднак аказалася, што гэта не так.

Пра сваё разуменне феадалізму я ўжо пісаў у даследаванні "Цивилизации средневековья и начала нового времени: опыт структурного анализа"(2003)². Кратка яго можна звесці да наступнага сцвярджэння: *пад **феадалізмам** разумеецца сістэма грамадскіх адносін, заснаваная на ўладзе, якая ўзнікае і абавіраецца на манапольнае валоданне*

РЫЕР Якаў Рыгоравіч.

Загандчык кафедры ўсеагульнай гісторыі Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.Куляшова, доктар гістарычных навук, прафесар. Нарадзіўся ў 1947 г. у Мінску. У 1969 г. закончыў Магілёўскі дзяржаўны педагагічны інстытут. Працаваў у Магілёўскім абласным краязнаўчым музеі, з 1975 г. — у Магілёўскім педагагічным інстытуце, цяпер — універсітэце. Даследуе гісторыю і археалогію эпохі Сярэднявекі. Аўтар больш за 200 навуковых публікацый, у тым ліку манаграфій "Аграрный мир Восточной и Центральной Европы в средние века по археологическим данным" (Магілёў, 2000), "Цивилизации средневековья и начала нового времени: опыт структурного анализа" (Магілёў, 2003), "Сельское общество Могилевского Поднепровья X–XIII вв. по археологическим данным" (Магілёў, 2010), а таксама шэрагу вучэбных дапаможнікаў для студэнтаў ВУНУ.

зямлёй як крыніцай існавання, што ўключае ў сябе і права на падпарадкаванне тых, хто на гэтай зямлі вырабляе жыццёва неабходныя прадукты, г. зн. сялян. Фарміравалася гэтая сістэма ў працэсе падзелу працы ў познеродавым грамадстве і складалася ў выдзяленні ваенна-кіраўнічага пласта пры кансалідацыі і ўзбуйненні ранніх этнапалітычных аб'яднанняў. Пануючае становішча дазваляла эліце, што ўзнікала, не толькі назапашваць у сябе свабодны зямельны фонд, але і на правах кіраўнікоў або ад іх імя сканцэнтраваным кантроль над ўсёй зямлёй дадзенай супольнасці — ранняй дзяржавы. Збор даніны, падаткаў, адміністрацыйная і судовая дзейнасць паступова ўмацоўвалі зямельныя правы пануючага пласта, і ён падпарадкоўваў свайму кантролю зямлі, на якіх гаспадарыла сялянства. Так утвараліся разнастайныя сістэмы зямельных уладанняў.

Кіраўнікі, якія валодалі правамі на падкантрольныя зямлі, раздавалі іх сваім набліжаным, воінам на ўмовах нясення імі службы, перш за ўсё ваеннай. Сяляне, якія пражывалі на гэтых землях, павінны былі забяспечваць новых уладальнікаў. Зямлі, раздадзеныя на названых умовах, у Заходняй Еўропе атрымалі, як ужо адзначалася, назву *феодаў*, а іх уладальнікаў сталі называць *феадаламі*. Адсюль і назва ладу, заснаванага на такім землеўладанні — *феадалізм*. Улада пры гэтай сістэме, як і зямля, была сканцэнтравана ў руках кіруючых колаў і забяспечвалася асабістай залежнасцю служылых людзей, якія атрымлівалі зямлю ад буйных уласнікаў. Часта гэтыя асабістыя сувязі замацоўваліся ў дагаворах.

Такім чынам, галоўнае ў феадалізме — манопольныя правы на асноўную крыніцу існавання — зямлю. Менавіта гэтыя правы давалі землеўладальнікам палітычную ўладу, бо іншых спосабаў існавання пры тагачаснай сістэме гаспадарання і ўзроўні развіцця сродкаў вытворчасці не было. Рамёствы і гандаль, нават на эканамічна больш развітым Усходзе (у Раннім сярэднявеку), былі дапаможныя³. Калі ж дзейнасць, не звязаная з апрацоўкай зямлі, стала развівацца і займаць усё больш значнае месца ў эканамічным і грамадскім жыцці, феадалізм як сістэма пачаў прыходзіць у заняпад.

Заўважым, што ва ўмовах цывілізацыйнай разнастайнасці феадалізм апынуўся шматлікім. Знаходзіць яго ў розных грамадствах, мяркую, можна па наяўнасці буйнога землеўладання, спалучанага з палітычнай уладай. Так, феадалізм мог быць дзяржаўным, як на Усходзе, альбо прыватнаўласніцкім, як у Заходняй Еўропе. Трэба таксама мець на ўвазе, што, як і любая сацыялагічная абстракцыя, паняцце феадалізм не ахоплівае ўсёй разнастайнасці жыцця сярэднявекавых супольнасцяў. У той жа час яно з'яўляецца зручным інструментам для іх вывучэння і вылучэння істотных рыс у разнастайнасці, выяўлення дынамікі гістарычнага развіцця. Бо і ў многіх сучасных грамадствах існуюць рысы, якія зручней называць менавіта феадалічнымі, а не сярэднявекавымі. Бо Сярэднявек — гэта нейтральнае паняцце,

якое адносіцца да вызначанага храналагічнага перыяду, феадалізм жа арыентуе на пэўныя гістарычныя структуры.

Такім чынам, падкрэслію, што пад феадалізмам мною разумеецца сістэма, што ахоплівае грамадскія інстытуты, якія існавалі як на Усходзе, так і на Захадзе. Іншае меркаванне сфармуляваў у канцы 1990-х гг. вядомы расійскі медыявіст А.Я.Гурэвіч: *"Нет ничего проще, чем всюду и везде находить "феодализм", если руководствоваться упрощенным пониманием феодализма как строя крупного землевладения, эксплуатирующего земледельцев... Оснащенный такими критериями историк найдет феодализм и в древневосточных деспотиях..., и в Римской империи (колонат), и в Китае, и в Индии, и в Иране, и в Византии, и в Русском государстве (крепостничество)"*⁴. Пры такім падыходзе А.Гурэвіча сапраўды атрымліваецца, што феадалізм быў пераважна ў краінах Заходняй Еўропы⁵. Мяркую, што гэта звужае нашы ўяўленні аб феадалічных грамадскіх парадках. Сапраўды, першапачаткова (у XVIII—XIX стст.) пад імі разумеліся публічна-прававыя васальна-ленныя сувязі, якія склаліся на захадзе лацінскага свету⁶. Аднак вывучэнне пазаяўрапейскіх грамадстваў пашырыла прадстаўленні гісторыкаў, і ўжо вядомы французскі медыявіст Марк Блок яшчэ ў 1930-я гг. выказаўся пра падабенства сярэднявекавых парадкаў Японіі заходнеёрапейскім⁷. Гэтыя, уласцівыя Сярэднявекую элементы, сапраўды прысутнічалі ў розных цывілізацыях і ў розных эпохі⁸. Ды і сам А.Я.Гурэвіч прызнаваў, што многія грамадствы былі шматукладнымі, гетэрагеннымі, а меркаванні аб тым, што *"разорение и закабаление крестьян было магистральным путем раннефеодального развития"* назваў "узятымі са столі"⁹.

Наогул жа спрэчка аб "ёмістасці" паняццяў аддае схаластыкай, супраць чаго перасцерагае і А.Гурэвіч. Гісторыю чалавецтва наўрад ці магчыма пакласці ў дакладна вызначаныя рамкі. Асабліва гэта тычыцца ўяўленняў аб структурах. Больш лагічна, падкрэслім, карыстаючыся агульнапрынятымі паняццямі, абавязкова тлумачыць прадстаўленні аўтара.

Гэтыя разважанні я пісаў больш за дзесяць гадоў таму. Аднак дыскусіі аб сутнасці феадалізму працягваюцца, асабліва ў расійскай гістарыяграфіі, дзе ўсё яшчэ адбываецца пераацэнка паняццянага апарату савецкага часу (што, уласна кажучы, цалкам натуральна, бо менавіта тады сфарміравалася большасць цяперашніх гісторыкаў, а на іх поглядах вучылася і больш маладое пакаленне). Так што варта яшчэ раз звярнуцца да азначанага канцэпту.

На наш погляд, найбольш арыгінальнае, *неартадаксальнае* разуменне феномену феадалізму ў пачатку XXI ст. выказаў расійскі даследчык Л.С.Васільеў¹⁰. Ён называе феадалічнай сістэму, заснаваную на

* Падобныя погляды выказвае, напрыклад, сучасны нямецкі даследчык Г.Кёнігсбергер. Гл.: Кенігсбергер Г. Средневековая Европа, 400-1500 годы. М., 2001. С.10-11.

падзеле дзяржавы на "королевский домен и фео-ды владетельной знати — знак свидетельства слабости центральной власти". Як бачна, даследчык прадставіў феадалізм як сістэму ўдзельнага кіравання тэрыторыямі пры адсутнасці моцнай цэнтральнай улады. Самую раннюю форму такой сістэмы ён адзначыў у раннежойскім Кітаі (VIII—V стст. да н.э.). Заўважаецца яна і ў раннесярэднявёковай Заходняй Еўропе (V—XI стст.), дзе, як і ў раннежойскім Кітаі, паўстала пры неразвітых бюракратычных структурах. Паколькі першапачаткова гэтая сістэма была вылучана менавіта ў Еўропе (аб Усходзе еўрапейцы тады не ведалі), яна, як падкрэсліў Л.Васільеў, была ўспрынята менавіта як уласцівая еўрапейскаму Захаду пасля падзення антычнага грамадства і стала лічыцца класічнай як заходняя мадэль феадалізму. Л.Васільеў жа падкрэсліў, што "феодализм следует считать результатом отсутствия централизованной политической системы с хорошо налаженным чиновно-бюрократическим аппаратом". І далей: "Проблема, связанная с наличием либо отсутствием феодализма как феномена никоим образом не связана ни с античностью, ни вообще с европейским (западным) вариантом исторического процесса. Феодализм — это вневременное и даже внесистемное, то есть необязательное явление в истории мировой цивилизации... В истории человечества феодализм встречался не слишком часто и, главное, всегда выступал лишь в виде вынужденной альтернативы в тех государствах, где еще не возникла хоть сколько-нибудь развитая и упорядоченная централизованная чиновничье-бюрократическая администрация... Феодализм в этой трактовке воспринимается и функционирует только тогда, когда централизованная власть и устойчивый аппарат администрации длительное время почему-либо отсутствуют либо находятся в зачаточном состоянии. Феодализм в этих случаях является альтернативой классической восточной структуры, основанной на власти-собственности и централизованной редиистрибуции... Правители, не имея возможности создать эффективную администрацию и, соответственно, централизованную редиистрибуцию, вынуждены были добровольно раздавать своим приближенным уделы. Это и вело к тому, что привычно именуется феодализмом... Отношения феодального типа, как в их наиболее полном и совершенном виде, так и, особенно, в урезанной форме, были свойственны лишь слаборазвитым, либо почему-либо отстававшим в развитии обществам со структурой восточного типа или в чем-то сходной с последней, как то случалось в некоторых сравнительно поздних европейских государствах"¹¹.

Такім чынам, Л.Васільеў распрацаваў уласную канцэпцыю фарміравання грамадстваў, заснаваных на спалучэнні ўлады-уласнасці, якая абапіраецца на адзіны ў даіндустрыяльны час рэсурс — зямлю. Як чарговая тэарэтычная канструкцыя, яна цалкам мае права на жыццё. Але, улічваючы традыцыі выкарыстання тэрміна "феадалізм", ці варта памнажаць сут-

насці, прыдумляючы іншую трактоўку да ўжо стабільнага паняцця, сфармуляванага менавіта на сярэднявёковых заходнееўрапейскіх працэсах? Пры такім падыходзе вядомаму ўсходазнаўцу, натуральна, давялося растлумачыць, якое месца ў яго схеме адводзіцца менавіта заходнееўрапейскаму феадалізму, г. зн. па сутнасці "ўварвацца" ў вотчыну еўрапейскіх медыявістаў. Такі погляд звонку бывае карысны, але і не пазаўлены недахопаў, бо ігнаруе дэталі.

Ацэньваючы раннія варварскія дзяржавы Еўропы (а менавіта германскія каралеўствы), Л.Васільеў адзначыў, што яны "генетически родственны Востоку", паколькі "все пришедшие в Европу с Востока народы были полукочевыми этническими общностями, едва достигшими уровня племенных политических государств. Они существовали в условиях политической децентрализации, причем в очень ранней модификации классической восточной структуры"¹². Аднак незразумела, якім чынам раннія германскія каралеўствы былі звязаныя з усходнімі качэўнікамі. Гуны, вядома, паскорылі працэсы перамяшчэння і стварэння протадзяржаўных утварэнняў у германцаў на новых месцах. Але якія "ўсходнія структуры" германцы маглі ўспрыняць і засвоіць ад гунаў? Дэцэнтралізацыя ў германцаў, як і ў аналагічных па стадыі дзяржаў на Усходзе — не запазычанне, а вынік менавіта стадыяльнага падабенства ў часы дзяржаваўтварэння. Лагічны ланцужок, праведзены Л.Васільевым, тут не прасочваецца. Адсюль і ягоны аналіз генезісу еўрапейскага феадалізму месцамі здаецца экзатычным.

Змешчанае на палутара старонках, вельмі сціслае апісанне Л.Васільевым "специфики европейского феодализма"¹³ пакутуе эклектычным сумаваннем і інстытута амажу, і ўплыву антычных традыцый, "(включая традиции личной свободы граждан и рыночно-частнособственнических связей, не зависимых от давления властей)", якія "с особой силой влияли на городское население". У якасці прыкладу адраджэння Антычнасці прыведзена "увеличение роли рыцарской куртуазности, тесно связанной с культом Прекрасной Дамы, которой рыцари посвящали свои подвиги". Аднак незразумела, як у гэтым кульце праяўляецца адраджэнне антычнасці, і, наогул, прычым тут куртуазнасць (якую звычайна звязваюць, дарэчы, з уплывам вопыту крыжовых паходаў еўрапейцаў на Блізкі Усход). Крытычна прааналізаваўшы канцэпцыю сусветнай гісторыі Л.Васільева, адзначыўшы ў ёй нестыкоўкі і некаторыя ўнутраныя супярэчнасці, раісійскі даследчык Л.Б.Алаеў назваў кур'ёзным пасаж аб амажы і куртуазнасці¹⁴.

Затым Л.Васільеў вяртаецца да ўзнікнення еўрапейскага феадалізму, але ўжо ў сувязі з заняпадам рымскай цэнтралізаванай дзяржавы, што павінна пацвярджаць яго канцэпцыю складання новага ладу ва ўмовах дэцэнтралізацыі. Ён піша, што "тыповая" для раннесярэднявёковых еўрапейскіх каралеўстваў раздробленасць "сближает западноевропейский феодализм с восточным, в частности чжоуским". У сваю

чаргу яшчэ раз падкрэслім, што насамрэч не збліжае, а ў падобных умовах нараджае падобныя структуры!

Аднак, як заўважае Л.Васільеў, уплыў антычных традыцый адрознівае заходнееўрапейскі феадалізм "ад усіх астатніх". А "убыстренію темпов эволюции на постренессансном Западе" садзейнічала "возрождение античных рыночно-частно-собственнических и демократическо-правовых гражданских традиций". Гэта, падкрэслівае аўтар, "ключевая проблема всей темы о феномене феодализма". Менавіта ў такім разуменні паняцця і заключаецца "сущность того нового взгляда на феодализм, который предлагается читателю".

Далей Л.Васільеў пераходзіць да таго, з чым, уласна, і звязаны ўвесь пафас яго канцэпцыі. Пачынае ён з "так называемого "восточного феодализма"" — тэрміна, які лічыць спараджэннем марксісцкай тэорыі фармацый. Даследчык падкрэслівае, што "все те сравнительно редкие случаи существования феодализма, о которых история может дать хоть сколько-нибудь весомые свидетельства, связаны с Востоком и являются порождением восточных структур. Античность феодализма не породила". З апошняй фразай, мяркую, ніхто і не спрачаецца. А сцвярджэнне, што "феодализм всегда был и в принципе мог быть лишь порождением классической восточной структуры" тычыцца, зразумела, уласнай канцэпцыі Л.Васільева: "Феодализм появлялся и исчезал в зависимости от наличия либо отсутствия централизованной администрации и поэтому, естественно, хронологически не совпадал и просто не мог совпадать с эпохой европейского Средневековья". Адсюль — аб адмысловым "восточном феодализме" няма і гаворкі. Пры такім разуменні феадалізму тут і спрачацца няма пра што. Аднак Л.Васільеў і далей "накручвае аргументы", спрачаецца з марксісцкай канцэпцыяй феадальнага грамадства¹⁵. Аднак тое, што было актуальна ў 1990-я гг., сёння з'яўляецца ўжо барацьбой з фантамам.

Небяспрэчныя і разважанні Л.Васільева аб феадальнай эканоміцы¹⁶. Цяжка пагадзіцца са сцвярджэннем аб "распространенных по всей Европе чертах позднеримского колоната". Даследчык, у прыватнасці, піша: "В западноевропейских городах, где жило преимущественно римское население, все было иначе (у параўнанні з Усходам. — Я.Р.). Там сохранялись нормы, свойственные античности". У гэтай сувязі ўзнікае шэраг пытанняў: Як звязаныя з Антычнасцю новыя, уласна сярэдневяковыя гарады? Ці гэта водгалас былой тэорыі антычнага кантынUITэта ў старой урбаністыцы (паходжанна сярэдневяковых заходнееўрапейскіх гарадоў ад рымскіх)? І наогул, наколькі сярэднявечныя гараджане падобныя на антычных?

Важна адзначыць, што, падкрэсліваючы рымскую спадчыну як аснову фарміравання капіталізму ў Еўропе, даследчык поўнасцю ігнаруе германскі фактар, ролю алода і дружынных парадкаў у складанні асаблівых рысаў заходнееўрапейскага

Сярэдневякоўя. Як вынік, без адказу, па сутнасці, застаецца пытанне аб прычынах "прынцыповой розніцы" паміж Усходам і Захадам, таго, што "только тот путь, который прошли западноевропейские средневековые государства, оказался удачным".

Л.Васільеў піша, што ў Еўропе "деревня существовала в рамках традиционного восточного стандарта, пусть ослабленного из-за полупервобытного примитивизма. Но со временем провинция оказалась под влиянием успехов античного стандарта, культивируемого в городах либо в городских республиках, прежде всего североитальянских". Аднак тут даследчык альбо нешта прапусціў, альбо наблытаў. Сярэдневяковая вёска ніякім чынам не атрымала ў спадчыну антычны стандарт, тым больш з паўночнаітальянскіх гарадоў-дзяржаў. Таму наступная выснова даследчыка — "Возрождение (Ренессанс) стало не только феноменом, уникальным по многим своим параметрам, но и знаком, символом, сигналом того, что восточный стандарт в средневековой Западной Европе в значительной мере преодолен" — не растлумачвае сутнасці заходняга феадалізму. Наступнае ж сцвярджэнне наогул заблытвае: "Из сказанного следует вывод, что феодализм как социально-политический феномен был присущ нескольким различным обществам Востока и Запада, причем он встречался и в древности, и в Средние века. Но только один раз — в средневековой Западной Европе — в силу различных обстоятельств, включая и экономические институты, он обрел классическую форму, отличавшуюся наличием всех основных признаков". Так ці варта было "агарод гарадзіць", калі ў выніку феадалізм "паводле Васільева" класічным застаўся ўсё на тым жа Захадзе?

Далей у сваім артыкуле Леанід Сяргеевіч зноў спрачаецца з марксізмам: "Безоговорочное использование столь привычного, удобного и вроде бы всем понятного термина "феодализм" применительно к обозначению всех средневековых обществ ведет к непониманию, к извращению сути исторического процесса... Вслед за некоей условностью в терминологии — и в зависимости от нее — идет оценка сущности явления. Феодальная формация (падкрэслена мной. — Я.Р.) в системе подобного мировосприятия буквально силой навязывается Востоку". Такім чынам, атрымліваецца, што менавіта для гэтага абвяржэння Л.Васільеў і выпрацаваў сваё разуменне зместу феадалізму, які "не имеет никакого отношения и к фундаментальной структуре того либо иного общества. Феодальная система как таковая является лишь вынужденной формой политического строя, социальных и экономических отношений, характерных для слабого государства (на Западе или на Востоке) в уникальных обстоятельствах".

Ну што ж. Аб тэрмінах не спрачаюцца, пра іх дамаўляюцца. Але, каб "не памнажаць сутнасці", можа, варта было б пакінуць у спакоі феадалізм і

падабраць для сваёй канцэпцыі іншы тэрмін, як гэта, дарэчы, Васільеў зрабіў з паняццем "власть — собственность"* . Сучасны французскі даследчык А.Геро слушна заўважыў: "Медиевисты упраздняют одни понятия или вводят другие, руководствуясь не логикой рационального исследования, а приверженностью или антипатией к той или иной черте своего общества"¹⁷.

Трэба зазначыць, што ў межах сучаснай гістарыяграфічнай традыцыі канцэпцыя Л.Васільева выглядае экзатычнай і пакуль не займела паслядоўнікаў, па меншай меры ў публікацыях. У аналізе прыроды і сутнасці феадалізму пераважаюць еўрацэнтрэ-сцкія падыходы. Можа і таму, што менавіта ў Еўропе сфарміравалася агульнапрынятая ў свеце перыядызацыя гісторыі, у якой і Сярэднявекі, і феадалізм былі вылучаныя на (заходне)еўрапейскім матэрыяле, і нават такімі крытыкамі традыцыйных падыходаў, як Л.Васільеў, падсвядома ўспрымаюцца як эталонныя (класічныя).

Феадалізм працягваюць выводзіць з сімбіёзу германскіх і рымскіх парадкаў, прычым не толькі ў савецкай, але і ў заходняй гістарыяграфіі, дзе, аднак, менавіта марксісты фармулююць яго ў звыклай нам тэрміналогіі, адзначанай ў пачатку артыкула. У такім разуменні, па-за межамі германа-раманскага сінтэзу феадалізм не ўзнікаў¹⁸. Як еўрапейскі "прадукт", феадалізм спецыфічны, у тым ліку і феноменам свабодных гарадоў, што не заганялі Еўропу ў тупік, у адрозненне ад феадалізму ўсходняга¹⁹.

Сваё разуменне феадалізму развіваў на рубяжы нашага тысячагоддзя і А.Я.Гурэвіч, які заўважыў, што "вокруг этих терминов (Сярэднявекі і феадалізм. — Я.Р.) скопилось множество произвольных суждений и толкований, они настолько плотно вошли в исторический и обиходный лексикон, что избавиться от них невозможно, а потребность уточнить их содержание возникает лишь в виде исключения"²⁰. У цэлым думка справядлівая, акрамя, хіба што, яе завяршэння. У святле выкладзенага вышэй становіцца відавочна, што ўдакладняць змест трэба не ў выглядзе выключэння. Далей А.Гурэвіч адзначыў, што "большая часть историков, обсуждавших вопрос о существовании феодализма, сосредоточивалась на рассмотрении отношений в высших слоях общества; вассалитет и ленные связи занимали центральное место в их исследованиях. Однако такие ученые, как М.Блок, были склонны распространять понятие "феодалное общество" отчасти и на подвластное господам крестьянство". Пазней, у 1950-я гг., у Ж.Дзюбі "акцент в его трактовке феодализма явственно перемещается с уровня социального на уровень идеологии и ментальности... Ему же принадлежит мысль о том, что ключ к разгадке феодализма следовало бы искать в сфере социально-психологических установок средневекового менталитета"²¹. Наступныя даследаванні Ж.Дзюбі і яго паслядоўнікаў, асабліва канца мінулага стагоддзя, якія прааналізаваў А.Гурэвіч, дазволілі яму

заўважыць, што "социально-политическая действительность средневековья, заметно утратив смысловую монолитность, все яснее обнаруживает существенное многообразие и несводимость к простым и универсальным формулам. Если попытаться охватить умственным взором социальные отношения в разных регионах Европы и на разных этапах средневековья, то не предстанет ли Запад куда менее феодальным, чем это казалось предшествующим поколениям историков? Очень важно не упускать из виду, что сделавшееся вскоре ключевым понятие "феодализм" возникает в трудах западных мыслителей не ранее середины XVIII столетия и еще позднее проникает в собственно историографию, превратившись в этикетку, произвольно и универсально прилагаемую к огромному предшествовавшему периоду". Цяпер ёсць "немалые основания для предположения о принципиальной многоукладности средневекового общества, всецело феодальная природа которого кажется скорее результатом неоправданной односторонней стилизации, нежели отражением действительного положения дел". Таму "удивительно, что понятие "феодализм", выкованное мыслителями XVIII в., без особых возражений и радикальных модификаций было унаследовано современной социологией и исторической наукой"²². Пры гэтым А.Гурэвіч лічыць феадалізм выключна еўрапейскім феноменам, але як ідэялагеме прадказвае яму тую ж долю, "какую история уготовила учению о формациях... Привычно изображать феодальное общество в виде стройной пирамиды: основание ее образуют простонародье, мелкие подданные и вассалы более крупных сеньоров, которые, в свою очередь, служат могущественным господам-баронам, непосредственно подчиненным главе иерархии — монарху... На самом деле эта стройная конструкция была далека от конкретной реальности, несравненно более сложной и даже запутанной"²³. Прааналізаваўшы сучасныя падыходы еўрапейскіх медыявістаў, даследчык заключае: "Я полагаю допустимым говорить о "средневековом феодализме" преимущественно применительно к одной только Западной Европе". І ўслед за Дзюбі сцвярджае: "Что такое феодализм? Это — средневековый менталитет"²⁴. Натуральна, заходнееўрапейскі.

Тут трэба звярнуць увагу на яшчэ адзін элемент дыскусіі. Нярэдка ў літаратуры змешваюцца паняцці феадалізм і Сярэднявекі. Як заўважыла сучасная расійская даследчыца А.А.Сванідзэ, А.Гурэвіч адмаўляецца літаральна іх сумяшчаць, адводзячы феадалізму толькі сферу сеньёрыі і васальна-ленных адносінаў. Сярэднявекі ж з'явы прадстаўленыя многімі ўкладамі, якія не ўпісваюцца ў рамкі феадалізму²⁵. Даследчыца адзначае: "Хотя феодализм — основная социальная система Средневеко-

* Гэтае паняцце Л.Васільеў увёў у 1980-я гг. для абазначэння спалучэння ў адных руках усіх правоў на ўласнасць і ўладу на Усходзе.

вья, между ними (т.е. системой и эпохой) нет полного совпадения, во всяком случае, во времени: в середине I тысячелетия Средневековье как эпоха уже "идет", феодализм же только зарождается. Добавим, что через тысячу лет будет наоборот: Средневековье вроде бы потеснено Возрождением, ранним новым временем, а феодальная система или ее серьезные реликты просуществуют еще не одно столетие"²⁶.

Улічваючы прыведзеныя вышэй пункты гледжання, названыя канцэпцыі не толькі заходняга, але і ўсходняга феадалізму, прыведзеную выснову А.Гурэвіча можна ўбудаваць у агульны шэраг поглядаў, улічваючы, натуральна, усе аргументы аўтарытэтнага аўтара. Аднак сэнс разваг Арона Якаўлевіча і ў іншым: "Я не настолько наивен, чтобы питать малейшую иллюзию относительно того, что в обозримом будущем историки, социологи или философы откажутся от привычки употреблять понятия "феодализм" и "средние века". Такое их употребление, вернее сказать — злоупотребление ими, пустило слишком глубокие корни... в интересах науки было бы вовсе не вредно, если бы исследователи, склонные использовать общие традиционные концепции и терминологию, поступали более ответственно и вдумчиво, не поддаваясь магическому влечению превращать универсалии в реалии и вновь присягать на верность тем "-измам", которые достались им по наследству от предшествовавших столетий"²⁷. Пазней, яшчэ раз звярнуўшыся да феадалізму, А.Гурэвіч адзначыў, што "проблема феодального Средневековья — понятия и предмета исторического исследования — весьма мало тревожит наших медиевистов, вследствие чего многие продолжают придерживаться довольно-таки заско- рузлых взглядов и суждений"²⁸.

У такім кантэксьце вельмі драматычна ўспрымаюцца словы расійскай даследчыцы Н.А.Сялунскай аб тым, што "историки не могут разобраться, что такое феодализм — имя собственное или нарицательное? Существует один "феодализм" или же их множество?... При столь противоречивых и несогласуемых мнениях трудно продолжать конструктивную дискуссию, и гораздо легче перестать употреблять слово, чтобы не запутаться окончательно"²⁹. Такі скепсіс быў народжаны кнігай англійскай даследчыцы С'юзан Рэйнолдс "Ф'ефы і васалы", якая выйшла ў 1994 г. У ёй пры аналізе асаблівасцяў васалітэту ў сярэднявечнай Заходняй Еўропе падвергнуты сумневу шэраг звыклых паняццяў аб заходнім феадалізме³⁰. Гэта выклікала бурныя водгукі не толькі прыватнага, але і агульнага характару — пра разуменне феадалізму. Расійская даследчыца Н.А.Сялунская, у прыватнасці, адзначае: "Позиция Рейнольдс была удачно определена как тенденция крайнего номинализма, поскольку исследовательница пришла к радикальному отрицанию какого-либо общего смысла понятия "вассалитет", и тезису о принципиальной невозможности выкристаллизовать это общее понятие из частных кон-

текстов"³¹. Прааналізаваўшы асноўныя палажэнні названай і больш ранніх работ С.Рэйнолдс, расійская даследчыца справядліва заўважыла, што "отрицание общих понятий как заведомо несостоятельных не решает всех проблем... Хотя в данный момент не может быть и речи о сохранении широкого понятия "феодализм", правомерно отметить отдельные попытки частичного восстановления разрушенных позиций. Видимо, после периода отхода от использования концепта, историкам предстоит обсудить возможность возрождения палитры понятия "феодализм"^{32*}.

Грунтуючыся на высновах англійскай даследчыцы, вядомы спецыяліст па рускаму Сярэднявечыю А.А.Горскі наогул заклочыў, што "классическая модель" феодализма — сеньориальный строй с развитой вассально-ленной системой — является собой практически фикцию". І, выступіўшы супраць агульнапрызнанага ўяўлення аб адрозненнях сярэднявечных грамадскіх парадкаў у Заходняй Еўропе і Русі, канстатаваў, звяртаючыся да гісторыі Русі, што "необходимо рассмотреть зафиксированные в источниках реалии, исходя из понятий изучаемой эпохи, и только после этого пытаться подобрать научные дефиниции, определения для описания социального устройства в целом"³³. У гэтым ён, вядома, мае рацыю. Аднак адкідваць на аснове толькі аднаго, хоць і наватарскага даследавання, шматвяковыя ўяўленні аб заходнім феадалізме, таксама не на пяску пабудаваныя, думаецца, заўчасна. Хутчэй, С.Рэйнолдс не столькі змяніла, колькі ўскладніла і ўзбагаціла разуменне адпаведнай сістэмы. А.Горскаму ж яе выснова дазволіла "говорить о принципиальном типологическом единстве общественного развития (усіх — Я.Р.) стран Европы в эпоху Средневековья... Развитие общественного строя Руси в эпоху средневековья шло по тому же пути, что и в других европейских странах". Праўда, даследчык прызнае, што "частная крупная земельная собственность вплоть до XIV столетия была на Руси распространена относительно мало"³⁴. Гэта значыць, кірунак развіцця быў блізкім, але іншым па часе і форме.

Уяўляецца, што сучасныя даследчыкі, звяртаючыся да ўсё больш дасціпных і тонкіх метадаў аналізу, канцэнтруючыся на дэталях, залішне памнажаюць сутнасці ў асобных сферах, што выклікае ў памяці мудрую думку Кузьмы Пруткова: "узкий специалист подобен флюсу, полнота его односторонняя". Французскі даследчык Марк Блок, напрыклад, успрымаў "феадальнае грамадства" як увесь комплекс сацыяльных адносін. Цяпер жа, у тым ліку і паводле А.Гурэвіча, у феадалізме бачаць перш за ўсё пэўную сістэму юрыдычных інстытутаў, крыніца якіх

* Американскі сацыёлаг расійскага паходжання В.Шляпентох слушна заўважыў, што "ни одно общество не может быть описано при помощи только одной социальной модели". Гл.: <http://www.svobodanews.ru/content/article/24099450.html>

— значы, і, адпаведна, феадальнае грамадства — гэта сувязі, перш за ўсё асабістыя, у асяроддзі той самай знаці³⁵. (Цалкам катэгарычна: "Феодализм — западноевропейский феномен V—XV вв."³⁶). Але ж, даводзячы да лагічнага завяршэння такі падыход, ці не атрымаем мы сцвярджэнне, што ў той жа самы час сяляне жылі ў іншай сістэме? Пры гэтым у прыватных даследаваннях аб разглядаемай эпосе многія еўрапейскія аўтары нярэдка, каб пазбегнуць непаразуменняў, тэрміны феодализм і феадальнае грамадства наогул не ўжываюць³⁷.

Аднак, калі адмовіцца ад заходнееўрапейскай "манаполіі" на феодализм як лакальны, толькі ёй уласцівы феномен, яго ўсё ж можна знайсці на Усходзе, няхай і пад іншымі назвамі. Напрыклад, этнолаг Ю.П.Сямёнаў пры апісанні ранніх грамадскіх структур Усходу вылучыў феномен, які назваў словам *палітархія*. Гэта лад, для якога характэрна "совпадение... господствующего класса с государственным аппаратом, системы распределения прибавочного продукта... с политической иерархией..., с должностями в системе управления"³⁸. Тут мы бачым тыя рысы, якія характэрныя для ўсіх супольнасцяў, заснаваных на валоданні асноўнай крыніцай існавання даіндустрыяльнага часу — зямлёй. Але ж гэта і ёсць агульная аснова феадальных парадкаў! Пра гэта ж пісаў і А.Горскі: "В IX—X веках на Руси формируется общество, в котором в роли элиты выступал военно-служилый слой во главе с князьями... Отношения господства-подчинения между военной верхушкой и рядовым земледельческим населением были доминантными в русском средневековом обществе..."³⁹.

Такое ўяўленне адпавядае падыходу англійскага даследчыка А.Тойнбі, які заўважыў, што феодализм існаваў прыблізна ў адзін і той жа час і ў Візантыі, і ў мусульманскім свеце, і ў Японіі, аднак узнік там не па тых жа прычынах, што ў Заходняй Еўропе. Усе гэтыя грамадскія сістэмы даследчык называе феадальнымі, але падкрэслівае, што яны адрозніваюцца паміж сабой⁴⁰. З пазіцыі даследчыкаў лакальных працэсаў А.Тойнбі можна папракаць у спрашчэнні і нават у дылетантызме⁴¹, аднак важна, што англійскага даледчыка ў першую чаргу займае глабальнае бачанне гістарычнага развіцця. І ў дадзеным кантэксце канкрэтызаваць шырока распаўсюджаныя тэрміны аж да дэталю, думаецца, контрпрадуктыўна!

На гэтым шляху мы сапраўды губляем не толькі разуменне феодалізму, але і ўзаемапаразуменне, адзіную мову. Дакладна заўважыў расійскі даследчык П.Ю.Увараў: "В конце 80-х годов подросло новое поколение медиэвистов, которые начинают свертывать с пьедестала своих учителей". І старыя тэорыі (маецца на ўвазе канцэпцыя "феадальнай рэвалюцыі" Ж.Дзюбі) саступаюць месца "сумме более частных и не очень связанных друг с другом объяснений"⁴². Так недалёка і да Вавілонскай вежы ў дадзеным канкрэтным сегменце гістарычных уяўленняў. Таму ўяўляецца цалкам абгрунтаваным падыход даследчыцы Н.А.Хачатурян, якая адзначыла

ў нядаўняй дыскусіі, што заходні феодализм — гэта буйная зямельная ўласнасць. А пачалася яна з алоду, ад яго праз бенефіцый перайшла да буйной уласнасці і залежных трыманняў. Перавага на Захадзе васалітэту была народжаная прыватнымі зямельнымі правамі. Усходні ж варыянт феодалізму характарызаваўся вярхоўнай дзяржаўнай уласнасцю на зямлю. Аднак толькі ў Сярэдняй вякі дробны і залежны вытворца быў сістэмаўтваральным элементам грамадскіх адносін. І гэта па-ранейшаму можна называць феодалізмам⁴³.

Прааналізаваўшы гістарыяграфічную сітуацыю, П.Увараў заключыў, што цяпер настаў час выбару: "Либо признать, что время абстракций, общих понятий и "больших нарративов", действительно, безвозвратно прошло, и настала эпоха узких специалистов и микросюжетов. Либо отбросить все ответившие и перегруженные противоречивыми коннотациями понятия и придумать новые. Либо задуматься над тем, можно ли приспособить старые понятия к нуждам современного уровня исследований. А если можно, то как? Каждый из трех путей имеет свои преимущества и недостатки. Но сегодня мы сконцентрируем на третьем пути"⁴⁴.

Але калі выйсці за рамкі даволі абмежаванай памерах супольнасці медыявістаў, якія спецыялізуецца на вывучэнні заходнееўрапейскага Сярэднявекі, у сучаснай гістарыяграфіі, у тым ліку і рускамоўнай, прадстаўлены даволі шырокі спектр уяўленняў аб Сярэдняй вякі і феодалізме. Некаторыя з іх былі прыведзены вышэй. Нам падаецца, што меркаванні гэтага, даволі шырокага кола даследчыкаў нельга ігнараваць. Варта заўважыць, што сярод іх няма тых, хто прыйшоў у гісторыю не са студэнцкай лавы, а ўжо ў сталыя гады з іншых спецыяльнасцяў, гэта значыць па нейкай унутранай патрэбе — можа, з даследчай цікаўнасці, логікі пазнавальнага працэсу. Іх паняццёвы апарат часта базуецца на падручніках яшчэ савецкай эпохі і для тых жа медыявістаў можа здавацца архаічным. Тычыцца гэта і разумення феодалізму. Але вонкавы погляд, як ужо адзначалася, неабходны, паколькі дазваляе пераадоляваць аднабокасць вузкіх спецыялістаў шырынёй і "свежасцю" падыходаў*.

Сярод меркаванняў такіх аўтараў варта адзначыць думку У.І.Панціна**: "Многие исследователи считают, что распространение феодально-крепостнического (государственно-крепостнического) способа производства было ограничено Западной Европой; однако, если под феодализмом и государственным крепостничеством понимать не только феодальное право, но и отношения личной зависимости, преобладание натурального производства и натуральных повинностей, то нельзя отрицать наличия его элементов и в Киевской Руси, и в средневековых Китае

* Натуральна, пры гэтым неабходна адбракоўваць ва ўяўнічых дылетантаў кштату А.Т.Фаменкі.

** Кандыдат хімічных навук, кандыдат палітычных навук, доктар філасофскіх навук, галоўны навуковы супрацоўнік маскоўскага Інстытута сусветнай эканомікі і міжнародных адносін.

и Индии. Вместе с тем столь же трудно отрицать сохранение и даже усиление в Средние века на Востоке элементов азиатского способа производства и его политического выражения — восточного деспотизма. Это не удивительно, поскольку ликвидация античного способа производства способствовала возрождению элементов более архаичной азиатской формы собственности и связанных с ней политических институтов⁴⁵. Названы падыход даволі традыцыйны. Але пры імкненні прадставіць вобраз глабальнай гісторыі ён, відавочна, сапраўды не можа быць іншым. Паказальна, што гэты падыход пераклікаецца і з вышэйпрыведзеным меркаваннем Н.Хачатуран. Галоўнае жа, што ён дазваляе цалкам карэктна супастаўляць лакальныя утварэнні (цывілізацыі), што пры вузка абмежаваным разуменні феадалізму немагчыма.

Варта прывесці і меркаванні аб феадалізме расійскага эканаміста Я.Ц.Гайдара. Яны блізкія да вышэйпрыведзенай думкі Л.Васільева і заключаюцца ў тым, што тэндэнцыя да феадалізацыі — *"следствие слабости государственных финансов"*⁴⁶. У сярэдневяковых гарадах Я.Гайдар таксама бачыць спадчыну Антычнасці⁴⁷. Спасылкі на працы Л.Васільева ў яго няма; значыць, выснова зроблена на знешнім падабенстве — самакіравальныя супольнасці. Аднак падабенства гэтае — уяўнае. Тым больш, што свабодныя сярэдневяковыя гарады ўзніклі далёка за межамі рымскага лімеса. Блізкасць антычных і сярэдневяковых заходнеўрапейскіх гарадоў ёсць следства дзеяння ў абодвух выпадках логікі рынковых адносін ва ўмовах самакіравання, што прывяло, у рэшце рэшт, заходнія гарады і ўсё тамтэйшае грамадства да капіталізму. Сувязь з Антычнасцю ў дадзеным выпадку ўяўная.

Уладу над зямлёй і эксплуатацыю, што ўзнікае з гэтага як прыкмета феадалізму, разглядаюць расійскія даследчыкі А.Першыц⁴⁸ і Б.Кагарліцкі⁴⁹. Існаванне ўсходняга феадалізму працягвае адстойваць Л.Алаеў, падкрэсліваючы, што *"из восточного феодализма вылучился феодализм обыкновенный"*⁵⁰. Пры гэтым менавіта на Усходзе і быў сапраўдны феадалізм: *"Западная Европа сумела сравнительно быстро преодолеть вязкую систему феодализма потому, что сохранила (или выработала) ряд общественных институтов, несистемных по отношению к господствующим отношениям в целом"*⁵¹. Такія уяўленні сумяшчаюць феадалізм з азіяцкім спосабам вытворчасці. Гэта абвяргае, напрыклад, расійскі даследчык Я.Б.Рашкоўскі. Ён заўважае, што існаванню феадалізму на Усходзе супярэчыць адсутнасць там такога важнага інстытута феадалізму, як васалітэт, якім *"закладывалась одна из основ формирования гражданского общества в Западной Европе. А на средневековом Востоке мы видим другое социально-институциональное устройство общества"*. Таксама Я.Рашкоўскі ставіць пытанне, чаму *"центральной темой всех дискуссий о типе общественного строя на средневековом Востоке является вопрос об институте собственности,*

*характере поземельных отношений. Анализ социальных отношений не менее важен"*⁵².

Зусім іншага падыходу да феадалізму прытрымліваецца даследчык рускага Сярэдневякоўя А.М.Палякоў. Ён, у прыватнасці, адзначае: *"Для феодальной системы, если рассматривать ее как тип цивилизации, отношения с непосредственным производителем не имеют значения. Не крупная земельная собственность как таковая, и не труд крестьян, присваиваемый землевладельцем, превращал его в феодала... Основной ячейкой феодального уклада является феодал"*⁵³. Як бачна, і ў дадзеным кантэксце патрабуецца пастаяннае аўтарскае тлумачэнне паняцця.

На гэтым пакуль скончыў аналізаваць праблемы разумення феномену феадалізму. З прыведзеных меркаванняў бачна не толькі шматграннасць з'явы, але і неадназначнасць яе разумення, што вынікае ад складанасці працэсу, якія ахоплівае тэрмін феадалізм. Улічваючы ўкараненне дадзенага тэрміна, хацелася б далучыцца да тых даследчыкаў, хто выступае за найбольш пашыральнае яго тлумачэнне. Але, менавіта таму, паўторымся, кожнаму даследчыку варта пачынаць зварот да разглядаемага канцэпту (феномена, з'явы, тэрміна і г.д.) з дакладнага вызначэння яго ўласнага разумення гэтага самага канцэпту. Спадзяемся, што гэта дазволіць зменшыць напал чыста схаластычнай палемікі. Цалкам салідарны з А.Горскім у тым, што *"споры о "феодализме" до сих пор характеризовались тем, что отправной точкой в них служили не реалии общественного устройства, а научные термины, дефиниции. Было некогда выработано представление о феодализме, и все XX столетие ушло на выяснение — отклонения от него надо считать феодализмом или нет? Куда плодотворнее противоположный путь — попытаться обобщить реалии, выявленные путем конкретных исследований, а затем договориться о дефинициях... Поэтому нет оснований полагать, что на Западе Европы был "феодализм", а на Востоке нет. Либо следует применять условный термин "феодализм" ко всем европейским средневековым обществам, включая русское, либо искать другой термин, но опять таки общий для всех европейских стран"*⁵⁴. Аднак апошняе, мяркую, залішне, бо забытае ўсіх.

Яшчэ адным аргументам для пашыральнага тлумачэння феадалізму ўяўляецца канстатацыя ўсеагульнасці сусветнага гістарычнага працэсу, натуральна, пры ўсіх лакальных яго варыянтах.

¹ Дубровский И.В. Как я понимаю феодализм // Одиссей. 2006. С. 55—61.

² Риер Я.Г. Цивилизации средневековья и начала нового времени: опыт структурного анализа. Могилев, 2003.

³ История Востока. Т. II. Восток в средние века. М., 1999. С. 6-7.

⁴ Гуревич А.Я. Теория формаций и реальность истории // Культура и общество в Средние века — раннее Новое время. Методика и методология современных истори-

ко-антропологических исследований. Сборник аналитических и реферативных обзоров. М., 1998. С. 16.

⁵ Там же. С. 21; Гуревич А.Я. Избранные труды. Т. 1. Древние германцы. Викинги. М.—СПб., 1999. С. 20-21.

⁶ Пти-Дютэйи Ш. Феодальная монархия во Франции и в Англии X—XIII веков. СПб., 2001. С. 8.

⁷ Цыт. па: Leciejewicz L. Nowa postać świata. Narodziny i rozwój cywilizacji europejskiej. Wrocław, 2000. С. 13.

⁸ Алаев Л.Б. Община в его жизни. История нескольких научных идей в документах и материалах. М., 2000. С. 6-7.

⁹ Гуревич А.Я. Теория формаций и реальность истории. С. 21; Гуревич А.Я. Избранные труды. Т. 1. Древние германцы. Викинги. С. 194—199; Гуревич А.Я. Средневековый мир. Т. 2. СПб., 1999. С. 12.

¹⁰ Васильев Л.С. Всеобщая история. Т. 2. Восток и Запад в средние века. М., 2007. С. 26—47; Васильев Л.С. Феномен феодализма // Общественные науки и современность. 2007, № 6. С. 148—161.

¹¹ Там же. С. 149—153.

¹² Васильев Л.С. Всеобщая история. Т. 1. Древний Восток и античность. М., 2007. С. 153.

¹³ Там же. С. 153-154.

¹⁴ Алаев Л.Б. Всеобщая история от Леонида Сергеевича // Восток. 2009, № 2. С. 216.

¹⁵ Васильев Л.С. Всеобщая история. Т. 1. Древний Восток и античность. С. 155-156.

¹⁶ Там же. С. 157—160.

¹⁷ Герро А. Фьеф, феодальность, феодализм. Социальный заказ и историческое мышление // Одиссей. 2006. С. 98.

¹⁸ Андерсон П. Переходы от античности к феодализму. М., 2007. С. 110, 143, 152, 206; Герро А. Фьеф, феодальность, феодализм. Социальный заказ и историческое мышление. С. 92—99.

¹⁹ Баткин Л.М. Начинаящий медиевист — в гостях у Люблинских // Одиссей — 1998. М., 1999. С. 226—228.

²⁰ Гуревич А.Я. К истории понятий. "Феодальное средневековье": что это такое? Размышления медиевиста на грани веков // Одиссей. 2002. С. 262.

²¹ Там же. С. 264-265.

²² Там же. С. 270—272.

²³ Там же. С. 275—279.

²⁴ Там же. С. 290.

²⁵ Сванидзе А.А. Феодализм перед судом истории // Средние века. 2006. Вып. 67. С. 254.

²⁶ Сванидзе А.А. Рец.: Филлипов И.С. Средиземноморская Франция в раннее средневековье. Проблема феодализма // Средние века. 2003. Вып. 64. С. 387.

²⁷ Гуревич А.Я. К истории понятий. "Феодальное средневековье": что это такое? Размышления медиевиста на грани веков. С. 292.

²⁸ Гуревич А.Я. Феодализм перед судом историков, или о средневековой крестьянской цивилизации // Одиссей: Человек в истории. 2006. С. 13.

²⁹ Селунская Н.А. "Сеньория, община и вассалитет про-

столюдинов", или "презумпция невинности Рейнольдс" // Одиссей. 2006. С. 115-116.

³⁰ Reynolds S. Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted. New York—Oxford, 1994.

³¹ Селунская Н.А. "Сеньория, община и вассалитет про-столюдинов", или "презумпция невинности Рейнольдс". С. 117.

³² Там же. С. 128.

³³ Горский А.А. Русское средневековье. М., 2010. С. 65-66.

³⁴ Там же. С. 79—81.

³⁵ Решин А.И. Дар и некоторые аспекты становления феодализма // Средние века. 2004. Вып. 65. С. 12—16.

³⁶ Цатурова С.К., Алтухова Н.И. "Культурное средневековье": обсуждение "Словаря средневековой культуры" под ред. А.Я.Гуревича (М., 2003) на ассамблее медиевистов ИВИ РАН // Средние века. 2005. Вып. 66. С. 268.

³⁷ Щеглов А.Г. "Феодальная мутация": шведский вариант? (Обзор материалов сборника: Birgerjarlstid — enbrytningstid? Sex föreläsningar från ett symposium i Stockholm veren 2001. Stockholm, 2002) // Средние века. 2005. Вып. 66. С. 129.

³⁸ Семенов И.Г. К вопросу об отношениях Руси и Хазарского каганата в IX — первой половине X века // Славяноведение. 2010, № 2. С. 58.

³⁹ Горский А.А. Русское средневековье. С. 79-80.

⁴⁰ Тойнби А.Дж. Постижение истории. М., 1991. С. 30.

⁴¹ Риер Я.Г. Цивилизации средневековья и начала нового времени: опыт структурного анализа. С. 8-9.

⁴² <http://www.polit.ru/lectures/2010/03/23/history.html>

⁴³ Хачатурян Н.А. Общественная система и принцип ответственности. К вопросу о содержании концепт-явления "феодализм" // Средние века. 2007, № 1. С. 24, 35.

⁴⁴ Уваров П.Ю. В поисках феодализма // Одиссей: Человек в истории. 2006. С. 9.

⁴⁵ Пантин В.И. Циклы и волны глобальной истории. Глобализация в историческом измерении. М., 2003. С. 251.

⁴⁶ Гайдар Е. Сотворение Европы // Вестник Европы. 2004-2005. Т. XIII-XIV. С. 42.

⁴⁷ Там же. С. 45.

⁴⁸ Першиц А.И. У истоков эксплуатации // Восток. 2005, № 1. С. 27.

⁴⁹ Кагарлицкий Б. От империй к империализму. М., 2010. С.106.

⁵⁰ Алаев Л.Б. История Востока. Первобытная эпоха. Древность. Средние века. Новое время. М., 2007. С. 288.

⁵¹ Там же. С. 213.

⁵² Пешков М.А., Петров А.М., Бондаренко Д.М., Гордон А.В., Рашковский Е.Б., Иванов С.М. Рец.: Л.Б.Алаев. История Востока. Первобытная эпоха. Древность. Средние века. Новое время // Восток. 2000, № 6. С. 176—178.

⁵³ Поляков А.Н. Цивилизация как социальная система: теория, типология и метод // Вопросы истории. 2007, № 11. С. 61.

⁵⁴ Горский А.А. Русское средневековье. М., 2010. С. 79—81.